

UK FSV

ZUZANA LIZCOVÁ
**Kulturní vztahy mezi ČSSR a SRN
v 60. letech 20. století**

DOKOŘÁN

TERITORIA – svazek 7

Zuzana Lizcová

**Kulturní vztahy mezi ČSSR a SRN
v 60. letech 20. století**

Teritoria – svazek 7

Univerzita Karlova v Praze
Fakulta sociálních věd

Dokořán

Kniha vznikla v rámci projektu Specifického vysokoškolského výzkumu 2011–263503.

Copyright © Univerzita Karlova v Praze, Fakulta sociálních věd, 2012

Všechna práva vyhrazena.

Žádná část této publikace nesmí být rozmnožována a rozšiřována jakýmkoli způsobem bez předchozího písemného svolení nakladatele.

Teritoria – svazek 7

Zuzana Lizcová

Kulturní vztahy mezi ČSSR a SRN v 60. letech 20. století

Druhé vydání v českém jazyce (první elektronické)

Redakce Michaela Pohlreichová

Typografie a převod do elektronické podoby David Greguš

Ve spolupráci s Fakultou sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze,

Smetanovo náměstí, Praha 1,

vydalo v roce 2012 nakladatelství

Dokořán s. r. o., Holečkova 9, Praha 5,

dokoran@dokoran.cz, <http://www.dokoran.cz>

(495. publikace, 39. elektronická)

ISBN 978-80-7363-434-6 (Dokořán)

ISBN 978-80-87404-20-1 (UK FSV)

Obsah

1. Úvod	7
1.1 Cíle a struktura studie	7
1.2 Metodologie	10
1.3 Prameny a literatura	12
1.4 Kultura	19
1.5 Kultura v mezinárodních vztazích	25
2. Zlatá šedesátá	37
2.1 Studená válka a období relativního uvolnění	37
2.2 Československo	38
2.3 SRN	64
2.4 Závěr	81
3. Vztahy mezi ČSSR a SRN v 60. letech	83
3.1 Politické a ekonomické vztahy	83
3.2 Kulturní vztahy mezi ČSSR a SRN	104
3.3 Závěr	121
4. Výměna na poli filmu a výtvarného umění	123
4.1 Kooperace v oblasti filmu	123
4.2 Společná řeč výtvarného umění	138
4.3 Závěr	155
5. Závěr	159
5.1 Posun ve vztazích SRN a ČSSR v 60. letech	159
5.2 Kultura jako relevantní faktor ve vztazích obou zemí	160
5.3 Specifika kulturní interakce obou zemí	163
5.4 Kulturní výměna navzdory vysoké politice	165
5.5 Role, přínos a limity zahraniční kulturní politiky	166
Seznam pramenů a literatury	169
Primární prameny	169
Sekundární prameny	177
Prameny on-line	185
Summary	186
Jmenný rejstřík	187

„Mit Politik kann man keine Kultur machen,
aber vielleicht kann man mit Kultur Politik machen.“

Theodor Heuss (1884–1963)

1. Úvod

1.1 Cíle a struktura studie

Slovo „kultura“, denně používané v běžné mluvě, médiích i odborných publikacích a periodikách, se řadí mezi významově nejbohatší, nejčastěji používané, ale také nejméně jednoznačné pojmy.¹ Jeho obsah se neustále proměňuje, liší se podle situace, pozice mluvčího, druhu a data vydání díla, kontextu diskuze, ve kterých se vyskytuje. Ve společenských vědách je pak mnohavrstevný termín „kultura“ jednou z centrálních kategorií.

Hraje však kultura významnou roli i v mezinárodní politice a interakcích mezi státy a národy? Vědci, zabývající se danou oblastí, historikové, politologové, zastánci klasických teoretických škol mezinárodní politiky – realistické a liberálně-idealistické – se v odpovědích na tuto otázku zásadně rozcházejí. Cílem této studie je objasnit roli kultury ve zcela specifickém kontextu – v bilaterálních vztazích mezi dvěma státy, Československou socialistickou republikou (ČSSR) a Spolkovou republikou Německo (SRN) v 60. letech 20. století.

Vztah Čechů a Němců, historicky úzce provázaných středoevropských národů, procházel od počátku 19. století turbulentním vývojem, charakterizovaným neustálým vzájemným stýkáním a potýkáním. V polovině 20. století byl pak fatálně poznamenán traumaty nacistické okupace českých zemí a následného vysídlení místní německé menšiny. Na hranicích mezi Československem a nově vzniklou SRN vyrostla železná opona a problematický poměr Prahy a Bonnu, hlásících se k antagonistickým studenovělečným blokům, dále zhoršovala hluboká vzájemná nedůvěra a nepřátelská propaganda. Za tohoto stavu nebyl vůbec navázán klasický politický a diplomatický dialog mezi oběma zeměmi.

Komunikace mezi občany obou států však zcela neutichla. Po pokusu o co nejsilnější izolaci Československa od Západu v první polovině 50. let přišel pro sovětský blok přelomový rok 1956, na který byl svolán XX. sjezd Komunistické strany Sovětského svazu (KSSS). Na uzavřeném vnitrostranickém zasedání se v poslední den jeho konání, 25. února 1956, distancoval ve svém slavném projevu „O kultu osobnosti a jeho důsledcích“ první tajemník KSSS Nikita Sergejevič Chruščov² od období stalinismu. Sjezd navíc vyhlásil novou doktrínu „mírové koexistence“ ve vztazích se Západem, která měla posunout soupeření obou bloků z vojenské roviny na úroveň mírového soužití a soutěžení, zejména v ekonomické oblasti. Chruščovův projev bezprostředně otrásl světovým komunistickým hnutím, vyvolal pohyb směřující k povstání v Maďarsku, změnu politické špičky v Polsku a předznamenal roztržku Sovětů s komunistickou Čínou. Dopad XX. sjezdu na situaci v tehdejší Československu nebyl zdaleka tak drama-

1 Srov. například Valerie M. Hudson, *Culture and Foreign Policy* (Londýn, 1997), 2–4; Julia Reeves, *Culture and International Relations* (New York, 2004), 1–4.

2 Nikita Sergejevič Chruščov, 20. sjezd komunistické strany Sovětského svazu. *Zpráva o činnosti ÚV KSSS 20. sjezdu strany, referát N. S. Chruščova* (Praha, 1956).

-tický. Následovala po něm mírná liberalizace poměrů, kterou koncem 50. let vystřídalo nové (nicméně krátkodobé) utužení režimu. Přibližně od roku 1958 začal také výrazný rozmach československé kultury, který se odehrával souběžně s postupným, ale přerývaným uvolňováním ve všech oblastech života a trval až do zavedení „normalizačního“ režimu v roce 1969. Právě kultura, umění a jejich představitelé byli po celé toto období hybnou silou, která utvářela rodící se občanskou společnost a poskytovala jí „sebereflexi a sebevědomí“.³

K opravdově výrazné změně došlo v tehdejší ČSSR, do té doby věrném spojenci Moskvy a východního Berlína, až kolem let 1962 až 1963.⁴ Špatná hospodářská situace země a zmírnění napětí mezi studenoválečnými soupeři přinutily špičky strany a státu k nastartování reformních změn prováděných nejen nebyvalým kulturním uvolněním a rozkvětem, ale i zmírněním pravidel pro vycestování do „kapitalistické ciziny“ a vízových předpisů pro západní turisty.⁵ Toto období „zlatých šedesátých“ trvalo až do vstupu vojsk Varšavské smlouvy do ČSSR v srpnu roku 1968 (respektive do utužení zmíněného normalizačního režimu v letech následujících). Roky relativně větší tvůrčí svobody pro umělce, otevření přístupu k moderní západní produkci, usnadnění cestování, studentských výměn apod. byly i časem zásadního rozvoje kulturních kontaktů mezi Československem a tehdejší SRN. Proto v nich spočívá hlavní těžiště této studie. Realie let 50. jsou v textu zmiňovány jen stručně, převážně v kontrastu se zkoumaným obdobím, podobně jako vývoj ochladlých vztahů Praha-Bonn v 70. letech, které jsou v dějinách vztahů obou zemí významné především z hlediska diplomatického a smluvního.

Praha sice v 60. letech do značné míry přehodnotila svůj rigidní postoj vůči Západu, atmosféra uvolnění se ale do jejího vztahu k Bonnu promítla jen částečně. Jak již bylo zmíněno, mezi oběma zeměmi nebyly navázány diplomatické styky, jejich poměr zůstával zatížen traumaty nedávné minulosti a tón občasných oficiálních komunikací zůstával nadále velmi chladný. Vztah ČSSR a SRN měl navíc svá další výrazná specifika. Především nebyl standardním bilaterálním vztahem dvou suverénních států. Obě sousední země byly v té době příslušníky dvou odlišných a soupeřících mocensko-politických táborů a jejich existence byla do značné míry závislá na jejich spojencích. Vnitřní disciplína byla samozřejmě mnohem tužší v rámci socialistického bloku direktivně ovládaného Moskvou. Sovětské vedení si

3 Petr Janoušek, ed., *Dějiny české literatury 1945–1989. Svazek III. 1958–1969* (Praha, 2008), 13.

4 Jiří Pešek, „Kontinuität und Diskontinuität in der tschechischen Kultur 1945–1965“, in *Anders Bruchlinie: Österreich und die Tschechoslowakei nach 1945. Na rozhraní světů: Rakousko a Československo po 1945*, ed. Gernot Heiss et al. (Innsbruck, 1998), 93; Janoušek, ed., *Dějiny české literatury 1945–1989. Svazek III. 1958–1969*, 23.

5 Jan Rychlík, *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1949* (Praha, 2007), 65–69.

nárokovalo vliv na všechny oblasti života svých východoevropských satelitů a koordinovaný postup „bratrských“ zemí vůči „nepřátelskému“ Západu patřil přirozeně mezi jeho hlavní priority. Politiku socialistických zemí vůči Bonnu se navíc (s větším či menším úspěchem) permanentně snažil ovlivňovat i Východní Berlín, jenž prosazoval své vlastní zájmy.⁶ V 60. letech to byl především záměr co nejvíce oslabit a izolovat Spolkovou republiku a získat co nejširší mezinárodní uznání pro NDR.

Také SRN byla pevně ukotvena ve „svém“ mocenském bloku. Její existenci garantovaly západní vítězné mocnosti druhé světové války, které si v zemi ponechávaly jistá práva. I kroky Bonnu se tedy do značné míry řídily ohledem na jeho spojence. Východ pak minimálně ve svých proklamacích vnímal SRN jako lokaje Washingtonu a prodlouženou ruku NATO, případně rovnou „amerického imperialismu“.

Navzdory nepříznivým okolnostem se ovšem v průběhu 60. let mezi ČSSR a SRN rozvinul intenzivní kulturní dialog. V této studii vycházíme z předpokladu, že právě zmíněný dialog zásadním způsobem přispěl ke změně vzájemného vnímání obou zemí a do značné míry suploval roli, kterou běžně hraje klasická diplomacie. Kulturu v její níže vymezené podobě proto pokládáme za samostatný a relevantní faktor mezinárodních vztahů, který může působit v oblastech, kde tradiční nástroje absentují nebo selhávají. Specifika tohoto působení se snažíme zachytit a demonstrovat na konkrétních dobových příkladech z oblasti výměny mezi SRN a ČSSR na poli filmu a výtvarného umění.

Celek studie je členěn do pěti kapitol. První z nich obsahuje kritické zhodnocení použitých pramenů a literatury, specifikaci samotného pojmu kultury, jeho geneze, proměn a vývoje, jeho relevance a reflexe v oblasti mezinárodních vztahů a jeho rozdílného vnímání v odlišných společenských systémech (parlamentní demokracii typu SRN a reálném socialismu tehdejšího Československa).

Cílem druhé kapitoly je stručně shrnout obecnou mezinárodně-politickou situaci v 60. letech 20. století, charakterizovat hlavní rysy vnitropolitického vývoje ČSSR a SRN v daném období, specifika jejich kulturního života a zahraniční (kulturní) politiky.

Jádrem studie jsou pak třetí a čtvrtá kapitola, které se věnují vztahu obou zemí. První z nich obsahuje charakteristiku politických a hospodářských styků mezi ČSSR a SRN. Navazující kapitola se z části zabývá třemi problémovými okruhy, které mimořádně silně ovlivňovaly a určovaly vztah Praha-Bonn – 1. existencí druhého, „konkurenčního“ německého státu (NDR), jenž patřil mezi „spřátelené země“ tehdejšího socialistického Československa; 2. zvláštním, k euroatlantickému táboru patřícím ostrovem v nitru NDR – Západním Berlínem; 3. přítomností početné komunity poválečných německých vysídlenců z českých zemí v SRN. Druhá polovina této kapitoly

6 Wolfgang Schwarz, *Brüderlich etzweit: die Beziehungen zwischen der DDR und der CSSR 1961–1968* (München, 2004), 49–59.

je věnována kulturní interakci mezi oběma státy a jejich institucemi, vědci a umělci, která se v 60. letech rozvinula do šíře nesrovnatelné s předchozím ani následujícím obdobím. Vzhledem k velkému počtu společných projektů zde nejsou vyjmenovány všechny jednotlivé akce, spíše shrnuty hlavní charakteristiky československo-západoněmeckých styků v této oblasti.⁷ Čtvrtá kapitola se pak podrobněji zaměřuje na výměnu ve dvou konkrétních kulturních oblastech, a to ve filmu a výtvarném umění.

Závěr nabízí prostor pro vyvození a shrnutí obecných zákonitostí, kterými se kulturní interakce mezi Československem a SRN v daném období vyznačovala a pro nalezení odpovědi (či odpovědí) na otázku, proč dosáhla takových rozměrů – a v neposlední řadě – pro verifikaci dvou zmíněných hlavních teorií (realistické a liberálně-idealistické) o roli kultury v mezinárodních vztazích.

1.2 Metodologie

Tuto práci lze vnímat jako příspěvek k novým kulturním dějinám,⁸ oboru, který se rozvinul v 70. a 80. letech 20. století a jenž se mimo jiné zabývá otázkou kolektivních reprezentací, tím, co a jak o sobě jednotlivé společnosti ve své době navenek sdělovaly, o jaké jejich produkty byl zájem a jaký chtěly vyvolat dojem na společenské či politické úrovni. Cílem tohoto textu není rekonstruovat kulturní dějiny jednotlivých odvětví dané epochy v duchu klasické kunsthistorie, ale spíše se zorientovat v příslušném politickém, kulturním a vědeckém klimatu, analyzovat jeho témata, snažit se z něj odvodit roli dobového politického myšlení a posoudit úlohu jednotlivých společenských struktur. Kulturní produkce, její možnosti a výtvoř, to, co bylo ve své době uznávané a podporované z veřejných prostředků, vypovídá mnohé o společnosti, jejích prioritách, vnějších vztazích a jí samotné.⁹ Stejně tak jsou zajímavé i otázky směřující ke komunikaci mezi národy – zkoumání její technické stránky, jejích forem, intenzity, případné absence, podob skryté indoktrinace, či naopak kritiky vládnoucího režimu.

Tato kniha si tedy primárně neklade za cíl zkoumat a analyzovat vznik a obsah jednotlivých uměleckých děl, ale spíše osvětlit společenskou roli dobové kulturní produkce a její recepce.¹⁰ Snaží se zachytit, v jakých pod-

7 Těžiště této knihy přitom vzhledem k dobovým okolnostem spočívá na kulturních kontaktech česko-německých. Naprostá většina tvůrců, kteří se kulturní výměny se SRN zúčastnili, byla české národnosti. Viz také pozn. 139 v kapitole 4.2.4.

8 Historische Anthropologie, New Cultural History, neue Kulturgeschichte. Tento obor i další zmíněné obory jsou podrobně definovány mimo jiné ve sbornících *Kompass der Geschichtswissenschaft. Ein Handbuch*, vydaném Joachimem Eibachem a Güntherem Lottesem či v publikaci *Geschichtswissenschaften. Eine Einführung*, vydané Christophem Cornelissenem (viz níže).

9 Martin Dinges, „Neue Kulturgeschichte“, in *Kompass der Geschichtswissenschaft. Ein Handbuch*, eds. Joachim Eibach a Günther Lottes (Göttingen, 2002), 184.

10 Gangolf Hübing, „Die ‚Rückkehr‘ der Kulturgeschichte“, in *Geschichtswissenschaften. Eine Einführung*, ed. Christoph Cornelissen (Frankfurt am Main, 2000), 162–165.

mínkách jednotliví autoři svá díla tvořili, jaké byly jejich inspirační zdroje, která díla si našla odezvu i za hranicemi daného státu. Co ve své době vznikalo díky společenské či politické objednávce, případně jí navzdory, co bylo podporováno, či naopak zatracováno představiteli oficiální kulturní politiky a jakým způsobem již vzniklá díla zpětně ovlivňovala myšlení a vnímání dané společnosti. Zkoumání těchto skutečností je důležité mimo jiné proto, že autorita a moc každého vládnoucího režimu se do určité míry odvíjí od toho, zda je o své legitimitě a svém *raison d' être* schopen přesvědčit široké vrstvy obyvatelstva.¹¹ Kulturní politika je zde definována jako soubor politických zásahů do fungování kulturních institucí, jako oblast, jež vytváří podmínky pro tvůrčí uměleckou činnost i chování společnosti odpovídající charakteru daného politického systému. Tyto podmínky realizuje ve dvou vzájemně propojených rovinách – pozitivní (to, co podporuje) a negativní (to, co potlačuje). Hranice toho, co je vnímáno jako žádoucí, nebo naopak nepatřičné, přitom nejsou určeny jednou provždy a v čase se výrazně mění.¹²

Některé aspekty této studie spadají také do kontextu nových politických dějin.¹³ Ty se na rozdíl od tradiční historiografie nezabývají pouze minulostí vysoké politiky, ale věnují se i vývoji dalších společenských skupin a úrovní.¹⁴ Oblast kultury je zde jako níže zmíněná měkká síla (*soft power*) vnímána nikoli jako samostatná jednotka, ale sféra závislá na politických rozhodnutích a mocensko-ideologických limitech obou stran. V neposlední řadě má tato studie zmapováním konkrétního výseku bilaterálních československo-německých vztahů přispět k dějinám mezinárodních vztahů. Ty jsou nejpozději od 80. let 20. století vnímány také nejen jako tradiční vrcholná politika utvářená a vykonávaná prostřednictvím politicko-vojenských elit, ale zahrnují i ostatní oblasti přeshraničních styků včetně hospodářství, kultury, otázek víry, světových názorů, utváření vzájemných stereotypů apod.¹⁵

Při zkoumání pramenů byla použita historicko-kritická metoda, k analýze některých podkladů byla využita statistická data (př. kvantifikace kontaktů, publikací apod.) a metoda komparace dobových skutečností – například s obdobím předchozím a následujícím či s jinými zeměmi v regionu.

11 Roger Chartier, „New Cultural History“, in *Kompass der Geschichtswissenschaft. Ein Handbuch*, eds. Joachim Eibach a Günther Lottes (Göttingen, 2002), 204.

12 Viz Jiří Knapík, *V zajetí moci. Kulturní politika, její systém a aktéři* (Praha, 2006), 7–8.

13 Rozšiřování oblastí zkoumání oboru politických dějin od 60. let 20. století viz Christoph Cornelissen, „Politische Geschichte“ in *Geschichtswissenschaften. Eine Einführung*, ed. Christoph Cornelissen (Frankfurt am Main, 2000), 133–144.

14 A zároveň dějiny vysoké politiky nepovažují za nadřazené ostatním oblastem historického zkoumání, spíše za jeden z více důležitých aspektů (úrovní rozhodování), které je při zkoumání určitého historického období brát v potaz. Zejména proto, že stát je jen jednou z forem mezilidských vztahů. Viz Cornelissen, „Politische Geschichte“, 133–139.

15 Cornelissen, „Politische Geschichte“, 143.

1.3 Prameny a literatura

Až do nedávné doby byly kulturní aspekty zahraniční politiky jejími praktiky i teoretiky většinou opomíjeny.¹⁶ Pokud již byly zmiňovány, pak pouze jako přívazek „vysoké“ diplomacie. Zájem badatelů o danou oblast vzrostl teprve v posledních letech, zvláště intenzivně zejména po teroristických útocích na New York a Washington v září roku 2001, které znovu oživily debatu o údajném světovém „střetu civilizací“.¹⁷ Tuto polemiku původně vyvolal svojí stejnojmennou knihou v polovině 90. let 20. století vlivný americký myslitel Samuel Huntington. K tématu role kultury v mezinárodních vztazích ve stejné době vzniklo hned několik dalších publikací – sborník *Culture and Foreign Policy*¹⁸ editovaný americkou politoložkou Valerií M. Hudsonovou, publikace *The Return of Culture and Identity in IR Theory*¹⁹ vydaná Yosefem Lapidem a Friedrichem Kratochvílem či monografie Julie Reevesové *Culture and International Relations*.²⁰ Jejich autoři se ve větší či menší míře věnovali také rozsahu samotného pojmu kultury v zahraniční politice.²¹ Roli kultury jako „měkké síly“ ve světovém kontextu rozvinul a na příkladu americké zahraniční politiky počátku 21. století přesvědčivě demonstroval spoluvůrce neoliberální teorie mezinárodních vztahů Joseph S. Nye,²² bývalý vysoký představitel Clintonovy administrativy. Poznání a povědomí o tématu výrazně rozšířil i sborník *The New Public Diplomacy. Soft Power in International*

16 Viz například Volker Rittberger, „Auswärtige Kulturpolitik – ein Stiefkind der Forschung?“ http://www.ifa.de/i/dakp_rittberger.htm

17 Viz Lerna K. Yanik, „Culture in International Relations: What Is It Good for?“, *International Studies Review*, č. 7 (2005): 472–474; Pavlína Richterová, „Der lange Weg zum Dialog: ein Jahrhundert deutsche Auswärtige Kulturpolitik (1912–2001)“, *Studia territorialia*, č. 6 (2004), 13; Cynthia P. Schneider, „Culture Communicates: US Diplomacy That Works“ in *The New Public Diplomacy. Soft Power in International Relations*, ed. Jan Melissen (New York, 2005), 147–164. 18 Londýn, 1997.

19 Londýn, 1996.

20 New York, 2004. Reeves v této monografii rovněž podrobně rozebírá roli kultury za studené války, kdy sloužila nikoli jako prostředek sblížení mezi národy, ale primárně jako zbraň v ideologickém boji soupeřících mocenských bloků o globální nadvládu.

21 Genezi pojmu kultury obecně, jeho historickému vývoji a významu „sféry ducha“ pro lidstvo byla ovšem věnována rozsáhlá literatura již mnohem dříve. Jeho definici se ve svých pracích intenzivně zabývali významní myslitelé Wilhelm Dilthey (v knize *Die Philosophie des Lebens*), Johann Gottlieb Fichte (ve stati *Pojem vzdělance*), Johann Gottfried Herder (ve *Vývoji lidskosti*) Sigmund Freud (v eseji *O člověku a kultuře*), Immanuel Kant ve svých spisech *Kritika soudnosti* a *K věčnému míru*, Karl Mannheim v *Ideologii a utopii*, Friedrich Nietzsche ve studii *Menschliches und allzumenschliches Jenseits von Gut und Böse* či Bronislaw Malinowski v souboru *A scientific theory of Culture and other Essays*. Jejich úvahy k tomuto tématu jsou přehledně shrnuty a o další poznatky doplněny v *Estetickém slovníku* autorů Wolfharta Henckmanna a Konrada Lottese (Praha, 1995) či v *Dějínách antropologie*, mimořádně rozsáhlé publikaci českého badatele Václava Soukupa (Praha, 2000).

22 *Soft Power. The Means to Success in World Politics* (New York, 2004); Také Joseph S. Nye, „Soft Power and American Foreign Policy“, *Political Science Quarterly*, č. 2 (2004): 255–270.

*Relations*²³ vydaný nizozemským politologem Janem Melissenem a zahrnující pohled na veřejnou diplomacii z hlediska pěti odborníků z různých zemí. V českém prostředí lze pak za nejpřehlednější příručku pro orientaci v dané problematice i dalších teoretických přístupech k mezinárodním vztahům označit knihu Petra Druláka *Teorie mezinárodních vztahů*.²⁴

Ve Spolkové republice Německo vyšla první obsáhlá monografie o zahraniční kulturní politice *Kultur und Aussenpolitik: Handbuch für Studium und Praxis*²⁵ teprve v roce 2005. Její editor, tehdejší generální sekretář prestižního stuttgartského Institutu pro zahraniční vztahy (ifa) Kurt-Jürgen Maas, přizval ke spolupráci tři desítky autorů, mimo jiné bývalé vedoucí pracovníky kulturního oddělení bonnského ministerstva zahraničí Hildegard Hamm-Brücherovou a Bartholda C. Witteho. Maasova příručka navazuje zejména v pasážích o charakteristice a vývoji německé zahraniční kulturní politiky na starší dílčí studie ze 60. a 70. let 20. století – především publikace sociologa Richarda M. Emgeho²⁶ a práci bývalého ředitele kulturního oddělení bonnského ministerstva zahraničí Hanse Arnolda,²⁷ které ve své době výrazně přispěly k debatě o reformě německé kulturní diplomacie.²⁸ Souběžně s Maasovou publikací vznikl sborník *Auswärtige Repräsentationen. Deutsche Kulturdiplomatie nach 1945* vydaný mannheimským historikem Johannesem Paulmannem. Paulmann v jeho úvodu přehledně shrnul vývoj německé zahraniční kulturní politiky od pádu nacistické diktatury a autoři dalších příspěvků osvětlili některé mechanismy zahraniční kulturní kooperace prostřednictvím krátkých, úzce zaměřených případových studií.²⁹ Ani jedna ze zmíněných knih však neobsahuje podrobné informace o kulturní interakci mezi Spolkovou republikou

23 Jan Melissen, ed., *The New Public Diplomacy. Soft Power in International Relations* (New York, 2005).

24 Praha, 2003.

25 Kurt-Jürgen Maas, ed., *Kultur und Aussenpolitik: Handbuch für Studium und Praxis* (Baden-Baden, 2005)

26 *Auswärtige Kulturpolitik. Eine soziologische Analyse ihrer Funktionen, Bedingungen und Formen* (Berlin, 1967).

27 První z nich, *Kulturexport als Politik? Aspekte auswärtiger Kulturpolitik* (Tübingen/Basel, 1976) poskytuje základní přehled o vývoji zahraniční kulturní politiky po roce 1945 a úvahu bývalého diplomata o problémech na tomto poli. Ve druhé knize, *Auswärtige Kulturpolitik. Ein Überblick aus deutscher Sicht* (München, 1980) shrnuje autor v krátkých kapitolách vzájemně ovlivňování kultury a politiky a líčí specifika kulturní politiky ve vztazích východ-západ a sever-jih.

28 Ucelený přehled o starší literatuře k německé zahraniční kulturní politice poskytuje studie Pavlína Richterové „Der lange Weg zum Dialog: ein Jahrhundert deutsche Auswärtige Kulturpolitik (1912–2001)“, *Studia territorialia*, č. 6 (2004).

29 Johannes Paulmann, ed., *Auswärtige Repräsentationen. Deutsche Kulturdiplomatie nach 1945* (Kolin nad Rýnem, 2005); Většina studií ve sborníku obsažených je bohužel tématicky vzdálená této práci Pro ni byly využity zejména příspěvky Petera Fässlera „„Antifaschistisch“, ‚friedliebend‘ und ‚fortschrittlich‘: Botschaften und Formen aussenwirtschaftlicher Repräsentation der DDR während der 1950er und 1960er Jahre“ a Sabine Horn „Documenta I. (1955): Die Kunst als Botschafterin der Westintegration?“.

a státy východního bloku v 60. letech 20. století. Ty byly pro účely této studie čerpány zejména z materiálů berlínského Politického archivu Ministerstva zahraničních věcí Spolkové republiky Německo (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes) který obsahuje mimo jiné fondy někdejšího Kulturního oddělení (Kulturabteilung) a oddělení pro styky s východními zeměmi (Ostabteilung).

K poválečným dějinám SRN existuje dnes tak rozsáhlá odborná literatura, že ji v celé její šíři nelze zachytit. Ne všichni autoři se však podrobně zabývali i společenskými a kulturními aspekty života bonnské republiky. Mezi standardní práce se v kontextu dané problematiky řadí monografie *Deutsche Kultur 1945–2000*³⁰ kulturního publicisty Hermanna Glasera, čtvrtý svazek rozsáhlé publikační řady *Die Geschichte der Bundesrepublik Deutschland* editované Wolfgangem Benzem,³¹ monografie Josta Hermanda *Die Kultur der Bundesrepublik Deutschland 1965–1985*³² a publikace Axela Schildta.³³ Přehledné pasáže o kulturním vývoji obsahuje rovněž kompaktní a čtivá syntéza dějin SRN, *Zdařilá demokracie*, heidelberského historika Edgara Wolfruma.³⁴

Obsáhlá monografie o zahraničním kulturním působení socialistického Československa zatím nevznikla. Představu o způsobu jeho utváření lze proto získat zejména z primárních pramenů, z prací zabývajících se vnitřní kulturní politikou, pražskou diplomacií obecně a dalších dílčích studií. Relevantní dobové materiály uchovává Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR (AMZV)³⁵ a Národní archiv ČR (NACR). Z fondů Archivu Ministerstva zahraničních věcí ČR se pro účely této studie jako nejprínosnější ukázaly svazky teritoriálního odboru zaměřeného na SRN a Západní Berlín, mimo jiné bohatá korespondence mezi pražským ústředím a (do roku 1967 jediným) československým oficiálním zastoupením v SRN, Československou vojenskou misí v Západním Berlíně. Bohužel ne všechny materiály ze zkoumaného období jsou v AMZV zpracovány a zpřístupněny badatelům – jako handicap se jeví zejména nemožnost nahlédnout do fondů „Teritoriální odbory-obyčejné“ po roce 1964.

Z Národního archivu se vzhledem k dobové dominanci stranické politiky Komunistické strany Československa (KSC) nad státní správou jeví jako

30 Bonn, 2003.

31 Frankfurt am Main, 1989.

32 München, 1988

33 Zejména *Deutsche Kulturgeschichte: Die Bundesrepublik von 1945 bis zur Gegenwart*, kterou Schildt vydal společně s Detlefem Siegfriedem (München, 2009) a publikace *Rebellion und Reform. Die Bundesrepublik der Sechzigerjahre* (Bonn, 2005).

34 Edgar Wolfrum, *Zdařilá demokracie. Dějiny Spolkové republiky Německo od jejich počátků až po dnešek* (Praha, 2008).

35 Na Ministerstvo zahraničí byla v roce 1956 převedena hlavní zodpovědnost za zahraniční kulturní styky (viz Jiří Knapík, „Pokus o kulturní karanténu“, in *Kultura jako nositel a oponent politických záměrů: Německo-české a německo-slovenské kulturní styky od poloviny 19. století do současnosti*, eds. Dušan Kováč, Michaela Marek, Jiří Pešek a Roman Prahel (Ústí nad Labem, 2009), 296.

přínosné zejména materiály zařazené do fondů „Komunistická strana Československa – Ústřední výbor. Předsednictvo ÚV KSČ 1962–1966 „a „Komunistická strana Československa – Ústřední výbor. Kancelář 1. tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného – II. část“. V nich lze nalézt jak dokumenty k řadě otázek západoněmecko-československých vztahů (podrobně zejména k tématu dlouholetých jednání mezi Prahou a Bonnem o výměně obchodních misí), tak písemnosti týkající se přímo kulturních vztahů mezi oběma zeměmi a jednotlivým uskutečněným akcím na tomto poli.

K vnitřní kulturní politice socialistického Československa vznikla již celá řada prací, které se ovšem vzhledem k šíři tématu zaměřují zejména na vývoj jednotlivých kulturních odvětví, případně na určitý přesně ohraničený časový výsek. Základní vhléd do počátků poválečné kulturní politiky poskytuje rozsáhlá publikace spoluorganizátora slavné Liblické kufkovské konference z roku 1963 Alexeje Kusáka *Kultura a politika v Československu 1945–1956*, jež ovšem byla kritizována za redukci tehdejšího turbulentního vývoje na spor mezi umírněnými a radikály uvnitř prokomunistické inteligence a pomíjení faktu, že se obě tyto frakce společně podílely na likvidaci demokratických tradice české kultury a vyhlášení dobové umělecké karantény.³⁶ Jednotlivá vývojová období poválečné kultury stručně, ale přehledně charakterizují dva svazky *Dějiny české literatury 1945–1989*³⁷ a problematice se také systematicky věnuje badatel Ústavu historických věd Slezské univerzity Opava Jiří Knapík.³⁸ Dílčí charakteristiky kulturního života zachycují i studie Jiřího Peška (*Kontinuität und Diskontinuität in der tschechischen Kultur 1945–1965*), publicisty a spisovatele Antonína Liehma (*Anmerkungen zur tschechischen Kultur und Politik 1956–1968*) a v neposlední řadě stať estetika Květoslava Chvatíka *Metamorphosen der Beziehung zwischen Ideologie und Literatur. Der XX. Parteitag der KPdSU und seine Folgen für die tschechische Literatur*.³⁹ Zajímavé příspěvky k tématu obsahuje také sborník Češi a Němci: dějiny-kultura-politika, vydávaný řezenskými slavisty Markem Nekulou a Walterem Koschmalem a histori-

36 Viz Knapík, *V zajetí moci*, 63–66.

37 Vydané v Praze v letech 2007 až 2008 pod vedením hlavního redaktora Petra Janouška.

Primárně literatuře se věnuje i sborník *Zlatá šedesátá. Česká literatura a společnost v letech tání, kolotání a...zklamání* (Praha, 2000), který však obsahuje i stať o československém filmu 60. let, ze kterých tato studie čerpá.

38 Z Knapíkových staťí posloužila jako podklad pro tuto práci zejména kniha *V zajetí moci. Kulturní politika, její systém a aktéři* (Praha, 2006). Tato publikace pro širší odbornou veřejnost se nezabývá klasickými dějinami kultury, ale přednostně státnímu zásahy do jejího chodu. Popisuje dobovou kulturní praxi v Československu, ukazuje také například krizové momenty celého systému či vliv světových událostí na domácí kulturní politiku. Sice mapuje jen období do roku 1956, popisuje však mimo jiné i ideologické a institucionální základy socialistické kulturní politiky (spolu se specifiky české kulturní tradice), jenž do 60. let ve značné míře přetrvaly.

39 Studie Jiřího Peška vyšla ve sborníku *An der Bruchlinie. Österreich und die Tschechoslowakei nach 1945*, vydaném Gernotem Heissem v Innsbrucku v roce 1998, další dvě staťi ve sborníku *Das Tauwetter und die Folgen. Kulturpolitik in Osteuropa nach 1956*, eds. Dietrich Beyrau a Ivo Bock (Bremen, 1988).

kem Joachimem Rogallem v roce 2001 paralelně v Praze a Mnichově. Tato publikace obsahující několik desítek různých stručných studií navázala na podobné vydavatelské počiny, které vznikly v kontextu německo-francouzských a německo-polských vztahů. Výlučně problematice cenzury se věnuje stať Milana Bárty *Cenzura československého filmu a televize v letech 1953–1968*,⁴⁰ otázkami státního dohledu nad kulturní produkcí, periodiky a soudobou vědou se zabývali rovněž autoři studií publikovaných ve sborníku *Propaganda, (Selbst-) Zensur, Sensation. Grenzen von Presse- und Wissenschaftsfreiheit in Deutschland und Tschechien seit 1871*.⁴¹ Na jeho vzniku se podíleli badatelé (lékaři, germanisté, historikové, sociologové či právní teoretikové) z pražské Karlovy Univerzity a Heinrich-Heine Universität Düsseldorf a obsahuje 16 statí, které odhalují mechanismy cenzury v různých politických systémech v Německu a českých zemích od konce 19. století.

Na poli výtvarného umění patří mezi základní příručky rozsáhlé *Dějiny českého výtvarného umění, období 60. let 20. století* zachycuje konkrétně jejich šestý díl.⁴² Hlubší vhled do myšlení dané doby přináší komentované vydání důležitých historických dokumentů *České umění 1938–1989. Programy, kritické texty, dokumenty*.⁴³

Základní publikací o vývoji československého poválečného filmu a především o nové vlně 60. let je pak *Umlčený film*⁴⁴ Jana Žalmana (vlastním jménem Antonína Nováka), někdejšího dlouholetého šéfredaktora významného časopisu *Film a doba*. Přestože tyto *Kapitoly z bojů o lidskou tvář československého filmu*, jak zní podtitul, vznikaly za normalizačního režimu, kdy jejich autor neměl přístup k dotyčným snímkům ani k dalším pramenům, poskytuje Žalmanova kniha dodnes překvapivě ucelený a plastický obraz o významné kapitole české kultury. „Československému zázraku“ se obsáhle věnuje i soubor statí *Démanty všednosti. Český a slovenský film 60. let*⁴⁵ a svědectví současníka předních tvůrců nové vlny, spisovatele Josefa Škvoreckého *Všichni ti bystří mladí muži a ženy: Osobní historie českého filmu*.⁴⁶ Vedle těchto autorů věnoval dané problematice značnou pozornost i výše zmíněný český publicista Antonín J. Liehm, v 60. letech vedoucí zahraniční a filmové rubriky v *Literárních novinách*. Přínosným pramenem pro poznání dobové situace na československé kulturní scéně jsou nejen jeho esejisticky pojaté paměti

40 *Securitas imperii* č. 10 (Praha, 2003).

41 Düsseldorf, 2005; Pro tuto práci byly přínosné zejména studie Volkera Zimmermanna, Karla Malého a Jiřího Peška.

42 Rostislav Švácha a Marie Platovská, *Dějiny českého výtvarného umění VI. 1958–2000* (Praha, 2007).

43 Jiří Ševčík, Pavlína Morganová a Dagmar Dušková, eds., *České umění 1938–1989. Programy, kritické texty, dokumenty* (Praha, 2001).

44 Jan Žalman, *Umlčený film* (Praha, 2008).

45 Vydáný Stanislavou Prádnou, Zdenou Škapovou a Jiřím Cieslarem v Praze v roce 2002.

46 Josef Škvorecký, *Všichni ti bystří mladí muži a ženy: Osobní historie českého filmu* (Praha, 1991).

Minulost v přítomnosti, ale také výbor rozhovorů s představiteli nové vlny *Ostře sledované filmy*, který se měl původně čtenářům dostat do rukou již koncem 60. let, ale kvůli politickým okolnostem i dalším peripetiím nakonec vyšel až v roce 2001. „Kultura a její význam pro utváření národní identity“ a jako „nositel a oponent politických záměrů“ stála také v centru zájmu badatelů, kteří přispěli do sborníku o německo-českých a německo-slovenských kulturních stycích od poloviny 19. století do současnosti vydaném česko-německou komisí historiků v roce 2009.⁴⁷ Tato publikace přináší nejen cenné střípky do mozaiky poznání daných bilaterálních vztahů, ale také studie o roli kultury v různých společenských systémech.

Podrobnější přehled o celé šíři vývoje Československa (a okolních států) za vlády komunistických stran zprostředkovávají monumentální a řadou ocenění ověčená *Dvě století střední Evropy*⁴⁸ Jana Křena. Významný pražský historik v nich nabízí bližší pohled na politický, ekonomický i společenský vývoj v jednotlivých státech, obohacený o historiografické a další exkurzy. Výhradně poválečné zahraniční politiky Prahy jsou oproti tomu věnovány publikace Rüdigergera *Alte Die Aussenpolitik der Tschechoslowakei und die Entwicklung der internationalen Beziehungen 1946–1947*⁴⁹ a *Žralok nebude nikdy tak silný. Československá zahraniční politika vůči Německu 1945–1948* Jaroslava Kučery.⁵⁰ Obě knihy sice svým časovým vymezením výrazně předcházejí této práci, nabízejí nicméně možnost poznat základní a přetrvávající rysy československého poválečného postoje vůči Německu. Jejich vývoj Jaroslav Kučera dále sleduje ve studii *Den Klassenfeind zum Nachbar: Die tschechoslowakische Aussenpolitik gegenüber der Bundesrepublik Deutschland zur Zeit des Kalten Krieges*, publikované ve sborníku *Folgenlose Nachbarschaft?: Spuren der DDR-Aussenpolitik in den deutsch-tschechischen Beziehungen*.⁵¹ Jeho autoři se, jak název napovídá, zaměřili na hledání stop působení „třetího vzadu“, socialistické

47 Dušan Kováč, Michaela Marek, Jiří Pešek a Roman Prahel, eds., *Kultura jako nositel a oponent politických záměrů: Německo-české a německo-slovenské kulturní styky od poloviny 19. století do současnosti* (Ústí nad Labem, 2009).

48 Jan Křen, *Dvě století střední Evropy* (Praha, 2006).

49 Autor si v této knize, vydané v Mnichově 2003, klade především otázku, jaká vnitřní dynamika a které vnější faktory způsobily to, že se Československo po druhé světové válce integrovalo do východoevropského bloku.

50 Jaroslav Kučera, *Žralok nebude nikdy tak silný. Československá zahraniční politika vůči Německu 1945–1948* (Praha, 2005). Přínosná je i další stať, časově předcházející stanovenému období – rigorózní práce Magdy Gregerové „Vývoj československo-západoněmeckých vztahů v letech 1949–1961: národní zájmy versus socialistický internacionalismus“ (*Studia territorialia* č. 6 (2004)). Podobně jako publikace zabývající se obdobím následujícím (např. monografie Radko Břacha *Smlouva o vzájemných vztazích mezi ČSSR a SRN z roku 1973*, Praha 1994) nabízejí tato díla mimo jiné cennou možnost srovnání se zkoumaným obdobím.

51 Jaroslav Kučera, „Den Klassenfeind zum Nachbar: Die tschechoslowakische Aussenpolitik gegenüber der Bundesrepublik Deutschland zur Zeit des Kalten Krieges“, in *Folgenlose Nachbarschaft?: Spuren der DDR-Aussenpolitik in den deutsch-tschechischen Beziehungen.*, ed. Michael Weigl (Hamburg, 2006).

Německé demokratické republiky, na vývoj vztahů mezi Československem a bonnskou republikou. Mnohdy problematický vztah Prahy s „bratrským“ východním Berlínem pak do detailů popisují rozsáhlé monografie Wolfganga Schwarze *Brüderlich etzweit: die Beziehungen zwischen der DDR und der CSSR 1961–1968* a Volкера Zimmermanna *Eine sozialistische Freundschaft im Wandel. Die Beziehungen zwischen der SBZ/DDR und der Tschechoslowakei (1945–1969)*.⁵²

Podobně obsáhlé publikace o vztahu Československa k západnímu Německu zatím chybí. Dobový pohled na vztah SRN a ČSSR poskytuje kniha *Deutschland und die Tschechoslowakei*⁵³ vydaná publicistou Bedřichem Utitzem a politologem Adolfem Müllerem. Vývojem vztahů mezi oběma zeměmi se zabývá i práce Libora Roučka *Die Tschechoslowakei und die BRD 1949–1989*,⁵⁴ která ovšem například vzájemné kulturní styky pojednává poněkud stručně. Zahraniční strategii Prahy, včetně proměn postoje československého vedení k oběma německým státům, pomáhá rovněž osvětlit monografie *Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století (1918 až 1992)* pracovníka Historického ústavu AV Jindřicha Dejmka vydaná v Praze v roce 2002 a publikace Jana Rychlíka *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1949*,⁵⁵ jež obsahuje stěžejní informace o politice tehdejší ČSSR v oblasti cestovního ruchu (o možnostech vycestování občanů do ciziny, pravidlech přidělování pasů a víz, povoleních vstupu do Československa pro cizince).

Obraz zprostředkovaný historiky dokreslují osobní svědectví přímých aktérů dějinných událostí. Zajímavý pohled z hlediska tehdejší československé mocenské špičky nabízí Jiří Hájek, bývalý vysoký činitel Komunistické strany Československa (KSČ) a ministr zahraničních věcí z roku 1968.⁵⁶ Dobové kulturní expanzi Prahy věnuje malou část své roz-

52 Volker Zimmermann, *Eine sozialistische Freundschaft im Wandel. Die Beziehungen zwischen der SBZ/DDR und der Tschechoslowakei 1945–1969* (Essen, 2010).

53 Adolf Müller a Bedřich Utitz, *Deutschland und die Tschechoslowakei. Zwei Nachbarvöler auf dem Weg zur Verständigung* (Freudenstadt, 1972); Část týkající se poválečných vztahů mezi ČSSR a SRN napsal Bedřich Utitz, novinář, který se narodil ve Vídni do židovské rodiny a ve 30. letech přesídlil do Prahy, kam se po druhé světové válce vrátil. Po invazi vojsk varšavské smlouvy do Československa v roce 1968 emigroval do SRN a společně s Müllerem založil v Kolíně nad Rýnem exilové nakladatelství Index.

54 Libor Rouček, *Die Tschechoslowakei und die BRD 1949–1989* (München, 1990); O vztahu SRN k ČSSR ve srovnání s okolními státy pojednává i studie Miloslava Nováka „Vztahy Německa ke státům střední Evropy“, vydaná ve sborníku *Vztahy Spolkové republiky Německo ke státům střední Evropy od roku 1990* v Praze roku 1998, a stať Miroslava Kunštáta „Německo a Česká republika“ z téže publikace.

55 Jan Rychlík, *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1949* (Praha, 2007).

56 Jiří Hájek, *Paměti* (Praha, 1997); Jiří Hájek, „Zahraniční politika ‚Pražského jara‘ 1968“, in *Československá zahraniční politika – její alternativy a kulturní dimenze mezinárodních vztahů. 16. světový kongres Společnosti pro vědy a umění, Praha-Bratislava 26. června –1. července 1992* (Praha, 1992).

sáhlé autobiografie také ministr školství a kultury z let 1963–1965 Čestmír Císař⁵⁷ a pod „správným“ ideologickým úhlem ji hodnotí rovněž materiál *Kulturně propagační působení Československa do NSR od 2. poloviny 50. let do roku 1982* vydaný v Praze v roce 1983 Ústavem mezinárodních vztahů pro interní potřeby Ministerstva zahraničních věcí. Historické reálie zachytili z různých úhlů ve svých autobiografiích například i spisovatel Ivan Klíma,⁵⁸ přední český germanista Eduard Goldstücker⁵⁹ a spolutvůrce ekonomické reformy 60. let Ota Šik.⁶⁰

Velmi významným zdrojem informací pro tuto práci byly katalogy výtvarných výstav i publicistické články ze 60. let, které se týkaly tématu česko-německých kulturních vztahů. Z běžných novin a časopisů jsou zde citovány například *Die Zeit*, *Der Spiegel*, *Der Tagesspiegel*, *Frankfurter Rundschau*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Die Welt* či československé *Rudé právo*. Cenné informace o kulturní výměně mezi Československem a SRN ve zkoumaném období poskytla také periodika *Film a doba*, *Kino*, *Výtvarné umění*, *Výtvarná práce*, *Literární noviny* a *Kulturní tvorba*. O německé zahraniční politice informoval čtvrtletník *Zeitschrift für Kulturaustausch* (do roku 1962 vycházel pod názvem *Mitteilungen*), jenž byl vydáván stuttgartským Institutem pro zahraniční vztahy (Institut für Auslandsbeziehungen, ifa), přední institucí na poli mezinárodní kulturní výměny. *Zeitschrift für Kulturaustausch* je jedním z nejdůležitějších informačních zdrojů o zahraniční kulturní politice v SRN a pro účely této studie byly analyzovány ročníky 1960–1970. Řada relevantních německých článků ze 60. let byla nalezena díky novinovým archivům Filmmuseum Berlin – Deutsche Kinemathek, Presse- und Informationsamt der Bundesregierung a documenta Archiv für die Kunst des 20. und 21. Jahrhunderts, českých prostřednictvím digitalizovaných databází Národní knihovny ČR a Národního filmového archivu. Za specifický a cenný zdroj informací o německé zahraniční kulturní politice v 60. letech lze v neposlední řadě označit roční zprávy kulturního oddělení bonnského ministerstva zahraničních věcí (Kulturabteilung des Auswärtigen Amtes), které obsahují statistická data, například o četnosti styků či rozdělení a výši financí, které oddělení spravovalo.⁶¹

1.4 Kultura

1.4.1 Geneze pojmu a jeho vývoj v historii

Slovo kultura pochází z latinských výrazů *colere* (pěstovat, zdokonalovat) a *cultura* (kultivace). Oba pojmy se využívaly nejprve v souvislosti se zemědělstvím, pěstitelstvím a zušlechťováním rostlin. Původní význam

57 Čestmír Císař, *Paměti. Nejen o zákulisí Pražského jara* (Praha, 2005).

58 *Moje šilené století* (Praha, 2009).

59 *Vzpomínky 1945–1968* (Praha, 2005).

60 *Jarní probuzení – iluze a skutečnost* (Praha, 1990).

61 Pro dané období vyšly tyto roční zprávy tři – pro léta 1965/1966, 1967/68 a 1970, obsahují ale i údaje o letech předchozích.